

УДК 930.2:82-94Петрів]:355.48(477)»1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.35774/gsip2023.02.040>

Анатолій ФІЛІНЮК

Кам'янець-Подільський національний університет

м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID 0000-0002-2659-114X

Володимир ЯРИЧ

Західноукраїнський національний університет

м. Тернопіль, Україна

ORCID 0000-0003-4455-952X

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ВСЕВОЛОДА ПЕТРІВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню змістового та джерельно-інформаційного потенціалу спогадів генерал-хорунжого В. Петріва про воєнну історію України періоду Української революції 1917–1921 рр. Підкреслено, що видатний український діяч свої праці та спогади написав й опублікував, перебуваючи в еміграції. Відзначено сутність і спрямованість їх тексту як вагомого фактографічного доробку з воєнної історії через призму бачення автором місця та важливої ролі збройних сил в утвердженні та функціонуванні державної незалежності України. Аналіз проведено на основі осмислення історії й уроків визвольних змагань українського народу на межі першого і другого десятиліть ХХ ст.

Ключові слова: Всеволод Петрів, генерал-хорунжий, спадщина, спогади, джерело, воєнна історія, Україна, збройні сили.

Anatoliy FILINYUK

Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

ORCID 0000-0002-2659-114X

Volodymyr YARYCH

Ternopil, Ukraine.

ORCID 0000-0003-4455-952X

THE MEMORIES OF THE CORPORAL GENERAL VSEVOLOD PETRIV AS A SOURCE FOR STUDYING THE MILITARY HISTORY OF THE PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION 1917–1921.

Abstract: *This article is devoted to highlighting the content and informational potential of the memoirs of Corporal General V. Petriv concerning the military history of Ukraine during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It emphasizes that this outstanding Ukrainian figure wrote and published his works and memoirs while in exile. The essence and direction of memoirs' text as a powerful factual addition to military history through the prism of the author's vision of the place and the important role of the armed forces in the establishment and functioning of the state independence of Ukraine are noted. The analysis was carried out on the basis of understanding the history and lessons of the liberation struggles of the Ukrainian people at the turn of the first and second decades of the 20th century.*

Keywords: *Vsevolod Petriv, Corporal General, heritage, memories, source, military history, Ukraine, armed forces.*

Нині основне національне багатство складають не сировинні ресурси та засоби виробництва, а передусім людський капітал. Адже високих показників економічного і загалом суспільного прогресу досягають нації, які в основу ставлять національну ідею, духовно-культурний потенціал суспільства як творця цивілізації. Актуальність дослідження пояснюється: по-перше, необхідністю повернення в Україну і введення в наукові дискусії спогадів В. Петріва як важливого фактографічного джерела для аналізу, неупередженого осмислення та достовірної наукової реконструкції подій українських визвольних змагань й уроків поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.; по-друге, об'єктивною потребою формування узагальненої картини української минувшини столітньої давності як важливого і необхідного чинника відстоювання державної незалежності та цілісності України в умовах повномасштабної російсько-української війни й повноцінного життєзабезпечення українського народу на базі детального аналізу уроків історичних візій; по-третє, необхідністю накопичення нових

наукових знань для зміцнення єдності багатонаціонального народу України, чіткої протидії спробам фальсифікації історії, що, у свою чергу, забезпечуватиме чітку та послідовну політику міжрегіональної та міжнаціональної єдності України з іншими державами та сприятиме європейському вектору розвитку.

Окремі аспекти осмислення наукової спадщини і спогадів В. Петріва як джерельної компоненти з вивчення і наукової реконструкції державотворчих процесів в Україні у 1917–1921 рр. знайшли відображення у працях багатьох вітчизняних істориків. Серед сучасних дослідників, які розробляють цю тематику в контексті вивчення подій Української національно-демократичної революції, слід передусім назвати А. Буравченкова, М. Відейка, І. Войцехівську, О. Воляннюк, П. Гай-Нижника, К. Галушка, В. Голубко, Л. Гриневич, Я. Грицака, Б. Гудя, А. Киридон, З. Кисіля, С. Коваленка, О. Колянчук, О. Лисенка, Я. Лисейка, М. Литвина, Ю. Маєвича, В. Мельника, Р. Мельника, Л. Нагорну, А. Науменка, К. Науменка, Ю. Науменка, М. Павленка, Р. Пиріга, О. Реєнта, О. Рубльова, В. Сергійчука, І. Срібняка, Г. Стрельського, Я. Тинченка, Д. Трембовецького, В. Трощинського, Ю. Шаповала та ін.

Чи не найбільший внесок у цьому відношенні зробив знаний сучасний український історик В. Сергійчук, голова редакційної колегії і упорядник науково-документальних видань генерал-хорунжого В. Петріва «Військово-історичні праці. Спомини» [4] і «Військово-історичні праці. Листи» [3], супроводивши їх своїми ґрунтовними аналітичними статтями [15; 16], цим самим вписавши його постать у контекст українського суспільного життя часів національної революції. І. Войцехівська, на основі аналізу матеріалів родинного архіву Святослава Петріва в США, презентувала раніше незнані військово-теоретичні напрацювання генерала [1]. Відомий вітчизняний вчений Р. Пиріг кваліфікує спогади В. Петріва як «системні» та відзначає їх багатство фактичним матеріалом [14, с. 39]. Ю. Маєвич, порівнюючи наукові напрацювання В. Петріва і творчу спадщину М. Юнакова, підкреслює, що його доробок представлений значною кількістю військово-теоретичних праць, листами з роздумами на історичні теми, короткими записами-планами своїх лекцій і виступів й зазначає, що всі ці праці згруповані у виданнях В. Петріва «Військово-історичні праці. Листи» і «Військово-історичні праці. Спомини» [2]. Проте, проведений аналіз засвідчує, що якщо в науковій літературі діяльність подвижника і видатного представника плеяди вітчизняних полководців Української революції 1917–1921 рр. В. Петріва знайшла певне відображення, то його спогади і наукові праці часів визвольних змагань досі не стали предметом ретельного комплексного, системного вивчення, осмислення та висвітлення їх у гармонійній цілісності як винятково цінного історико-фактологічного джерела в царині дослідження історії Українських визвольних змагань столітньої давності.

Методологічною основою дослідження слугує комплекс загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності та системності, реалізованих шляхом застосування аналізу, синтезу, дедукції та індукції, конкретних і спеціальних

методів історичної науки, а також наукового інструментарію інших галузей гуманітарних знань. З метою реалізації поставленої дослідницької мети використані такі методи історичної науки, як: історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, просопографічний. За допомогою історико-системного методу акцентовано увагу на цілісності та послідовності картини бойових звітяг генерала В. Петріва. Загальну характеристику фактографічного доробку спогадів забезпечено методом ретроспективного аналізу. Для визначення особливостей висвітлення автором перебігу окремих подій і політичних процесів використано порівняльно-історичний метод. На основі проблемно-хронологічного методу зроблено акцент на висвітленні пов'язаних із ним подій у хронологічній послідовності. Застосування історико-типологічного методу дозволило виявляти характерні ознаки та відмінності у його підходах до осмислення військової історії та розбудови збройних сил Української держави як ключового чинника її утвердження і забезпечення територіальної цілісності й незалежності. Біографічний (просопографічний) метод дозволив проаналізувати якісний і кількісний аспекти командно-управлінської діяльності в національно-державних інтересах України В. Петріва, який не будучи етнічним українцем, пройшов природний процес національного самоусвідомлення на початку Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. і досить швидко ввійшов у національну військову еліту на всіх її етапах. Методи історіографічного і джерелознавчого аналізу послужили інструментарієм виявлення, узагальнення та комплексного аналізу спогадів і наукових праць В. Петріва, їх систематизації та оцінки об'єктивності змісту.

Мета нашої розвідки полягає у розкритті спогадів В. Петріва як достовірного, автентичного й безцінного джерела фактографії калейдоскопу воєнних подій і суспільно-політичних процесів українських визвольних змагань 1917–1921 рр. у контексті об'єктивної наукової реконструкції героїчної та драматичної доби в усій її складності і суперечності.

Передусім, підкреслимо, що спонукальним мотивом до написання й опублікування В. Петрівим спогадів і численних наукових праць стали, за висловом Р. Пирого, «складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття» [14, с. 31]. З іншого боку, очевидно, не останню роль відіграло те, що їх автор мав ґрунтовну освіту, величезний воєнно-політичний досвід і виняткові обдарування, які гарантували не лише системне представлення особистої візії перебігу тодішніх суперечливих і разом з тим справді історичних подій, але і їхнє особливе фахове та предметне потрактування. Водночас ми свідомо враховуємо особливості такого жанру як спогади, з огляду на їх межованість між одиничним і загальним, суб'єктивним і об'єктивним, достовірним і вигаданим, професійним і буденним, своїм і чужим тощо.

Щоправда, чим глибше ми знайомились з текстами мемуарів і наукових праць генерал-хорунжого, тим більше вони викликали в нас довіру щодо

їх об'єктивності, оскільки виконані з дійсно документально-топографічною досконалістю. Таке переконання в нас утверджувалося на основі прочитання та осмислення першої частини спогадів про Українську національно-демократичну революцію 1917–1921 рр., що охоплює період від її початку до Брестського договору («Берестейського миру»), яка побачила світ у Львівському видавництві «Червона калина» в 1927 р. [9]. В ній автор охарактеризував революцію як «бурхливе, небезпечне, повне діл і починів життя з часів відродження великої нації» й зазначив, що то був не сон, бо «справді боролись, умирали, страждали передові борці українського відродження. І в ім'я тих страждань й крові, в ім'я заповітів на майбутнє для рідного народу, не можуть ще живі тілом й духом учасники великих днів не закріпити цього минулого, не залишити виразних слідів по собі й правдиво змальованого перебігу подій минулої героїчної доби» [9, с. 3]. В. Петрів виділив пережите під час визвольної боротьби українського народу: по-перше, на чолі Запорізького полку імені кошового отамана К. Гордієнка та кінних гайдамаків; по-друге, за часів гетьмана Скоропадського на різних посадах; по-третє, під час керівництва житомирською Юнацькою школою, Північної дивізії, Волинської групи, Військового міністерства, інспектора піхоти, начальника Генерального Штабу Армії УНР Директорії і, по-четверте, наприкінці «як звичайному інтернованому без посади у Польщі» [9, с. 4].

Зі спогадів у найдрібніших деталях постає розвиток українського руху на Західному російському фронті, в епіцентрі якого перебував полковник В. Петрів у роки Першої світової війни. Описуючи його масштаби і спрямованість, учасник і сучасник подій зазначив, що перед початком революції «російська армія була поділена ... на значну кількість груп і верств, поширеною недовірою, потужною ненавистю та готовністю скинути незнайомих їм керівників» і що «передреволюційні настрої в російській армії зробили прірву між старшинами та вояцтвом...». Саме тому «в момент вибуху революції на Сході Європи головна маса активних українських громадян, весь цвіт української нації, її головна динамічна, фізична та психічна сила ввійшла так чи інакше, якщо не в самі ряди російської армії, то в царину її інтересів і впливів» [9, с. 5, 7]. На думку офіцера, «ще більшою ця відірваність була для 7-ої Туркестанської дивізії», в рядах якої він був. З його точки зору, «вся українська маса у чужих адміністративних рамках з початком революції жила своїм життям не по вказівкам центру, а головно під впливом цієї інтуїції національних почувань та обов'язку» [9, с. 8, 9].

За спостереженням тодішнього начальника штабу дивізії, в якого склалися довірливі взаємини з рядовими бійцями, «українці з початку тільки горнулися один до одного цілком інстинктивно, а також починали вживати своєї мови в інтимній розмові» [9, с. 12-13]. Більше того, «бажання захистити себе від сваволі, забезпечити собі мінімум прав, позбавити себе ролі упосліджених, яку хотіли відмежувати нам у святі революції, викликало потребу утворення своїх центрів і військових об'єднань». Автор спогадів звернув увагу на те, що

до кінця червня 1917 р. «в той час загального розкладу тільки ще українці творили виїмок; в них не було ще тоді поділів, які губили російську армію; вони ще тоді уявляли собою єдиний національний колектив; їх старшини з відразу ставились до всяких «офіцерських союзів» і працювали тільки в своїх українських гуртках за одно зі своїми рядовими і тільки ця їхня національна єдність була для одних большевизмом, для інших контр-революцією» [9, с. 19, 20].

Далі В. Петрів детально фіксує, як наприкінці жовтня (29 чи 30) його заочно обрали начальником української дивізії. Прибувши в її розташування, полковник подякував зборам за обрання, але повідомив, що згідно з виборчим принципом, він не має обов'язку «лишатись на якій-небудь посаді» і як громадянин України, не може без згоди існуючого українського уряду приймати верховодства в російській армії та оголосив про зречення не тільки від посади начальника дивізії, але й начальника штабу і вважає себе «за звичайного вояка, рядового» [9, с. 27].

В книзі представлено враження В. Петріва про участь у складі дивізійної делегації на переговорах із німецькою стороною про припинення «ворожої акції на фронті генерала Войрша і демократичний мир між німецьким і російським народом» [9, с. 33]. Характерно, що він представився німцям як українець. І це тоді, коли голова корпусного комітету унтер-офіцер В. Зиновієв під час переговорів переконував полковника «кинути панькатися з цією містечковою буржуазною Центральною Радою, яку все одно розженуть пролетарі та й взагалі з тими «кулачками» українцями-мазепинцями, бо їм не встоятися проти цілої Росії» [9, с. 36]. За таких обставин, на думку В. Петріва, «не було іншої ради, як бути напоготові та сформуватися революційно», бо починалася реальна війна проти України. Саме тоді, в середині листопада 1917 р., під загрозою роззброєння та арешту зі згоди корпусної ради до призначення від українського уряду він прийняв рішення взяти на себе командування полком, що формувався з українців третього Сибірського корпусу [9, с. 37, 40, 41]. В той час до містечка Мир підходили все нові сотні «з піснями та розгорнутими жовто-блакитними прапорами». Після проведення огляду щойно утвореного українського полку командир корпусу згодився 17 листопада 1917 р. підписати наказ про його формування. Станом на 24 листопада було закінчено реєстрацію козаків і старшин полку: до реєстру було включено 126 старшин, 621 підстаршин і 2986 козаків, поділених на три куріні по шість сотень [9, с. 44, 45, 46]. Тоді ж були сформовані Гренадерський курінь ім. Наливайка та 1,5-тисячний полк ім. Шевченка, виокремлений зі складу 24 російського корпусу. Однак 9-й корпус, який складався здебільшого з українців, перебував у «стані повної деморалізації та розкладу» [9, с. 48].

В спогадах детально змальовані зростаюче протистояння та відверта ворожнеча між відокремленими українськими військовими формуваннями з російськими підрозділами і труднощі, з якими полк В. Петріва проривався в Україну. Передбачалося створити сукупне військове формування, розміром

як дивізія, з куреня Наливайка і Шевченківського полку в Синяві для заволодіння і втримання всіх станції на залізничному шляху від Столпців до Синяви й спільно з п'ятою українською дивізією, що перетворилася з 45-ої російсько-української дивізії, добратися до України. Ситуацію ускладнювали аморфність військовиків куреня Наливайка та відмова прориватися в Україну з боку командира більш організованого Шевченківського полку. Не останню роль відігравала вперта і надзвичайно настирлива більшовицька агітація проти командира полку імені К. Гордієнка як «явного контрреволюціонера» та Центральної Ради як «збіговиська» дрібної буржуазії, яка тимчасово «надягнула червону маску, щоби розвалити єдиний фронт всіх трудящих» [9, с. 52].

У книзі міститься достовірна інформація про труднощі та перешкоди, з якими зіштовхнувся полк В. Петріва на далекому шляху до України. Для цього заготували хліба і харчів на 10 днів, максимальну кількість патронів, але не менше 200 на рушницю, взуття, теплого одягу, коней, возів тощо. Головним було зберегти після демобілізації людей і врятувати честь командира та ім'я кошового Костя Гордієнка [9, с. 56]. Робилося це в умовах масового роззброєння й арештів українців силами червоної гвардії. Доводилося не лише прориватися з боями, а й докласти надзвичайних зусиль для збереження особового складу полку, визволення арештованих і відвойовування залізничних вагонів для їх відправки з фронту. Всіх, хто не корився більшовикам, звинувачували в контрреволюції і при першій же нагоді розстрілювали [9, с. 58, 59, 60]. Щоб не допустити насильного роззброєння полку більшовицькими силами, треба було розпочати прорив з Пісочного через Німан на Несвіж – Купин – Слуцьк у різдвяний святвечір. Автор навів конкретні цифри тих, хто залишився в полку: «старшин 21, піхотинців 420, кінних 35, погоничів на возах 78, скорострільів Максима 6, Кольта 4, Люїса 8, возів господарських 60, скорострільних 6, муніційних 12» [9, с. 63].

Задля забезпечення цілісності полку його бійці прийняли спеціально складену присягу Гайдамацького загону [9, с. 71]. Щоб не натрапити на ворожі війська, пробивалися на Романово – Лядне, Турів – Олевськ переважно лісовими дорогами і манівцями, нерідко з перестрілками та боями. Хоча дошкуляли морози, вітри і заметілі і на слуцькому шосе втратили 17 гайдамаків, рухалися з вірою і бойовим завзяттям, що своєю зброєю в рідному краю допомагатимуть розбудовувати майбутнє. Діставшись межі Волинської губернії, з думкою про Батьківщину поміняли їх назви губерній на: «Білорусь – Україна» [9, с. 77, 78].

Особливе місце в спогадах відведено окресленню території та опису військово-політичної ситуації у волинському Олевську, де полк ім. К. Гордієнка встановив контакти з місцевим революційним комітетом і не тільки доозброїв свої підрозділи та місцевих мешканців легкою зброєю і крісами з охотниківського складу, а й після налагодження зв'язків із представниками Центральної Ради, відправив на Київ потяги зі зброєю, надав підтримку населенню у впорядкуванні

життя та організації міліції і самооборони навколишніх сіл. Коли ж надійшов наказ із ЦР відправити до столиці якомога більше козаків, відразу ж за наказом командира відправились на захист Української революції [9, с. 87, 89].

В спогадах детально описано винятково важкий переїзд полку до Києва у холодних, неопалених вагонах. Зазначено, що їх не пускали далі Святошинської станції технічна частина, що займала «нейтралітет», і польський курінь, коли москалі почали повстання проти Центральної Ради з малими активними українськими силами. Зрештою, комендант Святошино, що «формально протестував», дав потяг, який рухався «уперед з озброєною угляркою та командантом», а за ним ешелон у повній готовності [9, с. 91].

Характеризуючи політичну обстановку в Києві, В. Петрів відзначив, що Центральна Рада контролювала станцію Київ–2, але в місті повсюди більшовицькі агітатори, не знаючи української мови і не визнаючи існування українського народу, наполегливо переконували озброєних людей, включаючи гордієнківців, про помилковість їх поведінки щодо самостійності України та визнання влади Центральної Ради, а події в Києві розглядали як боротьбу буржуазної УЦР з революційним пролетаріатом [9, с. 97].

Про зустріч із представниками Центральної Ради та особисто з «батьком» М. Грушевським автор теж згадував, зокрема, як останній особливо наголошував на брехливості більшовицьких звинувачень у буржуазності й підкреслив, що ЦР «іде щиро назустріч демократичним гаслам і бажанням народних мас України та прямує до досягнення як найскорішого спокою». Спочатку обмежилися ультиматумом: підкоритися всеросійській владі та оголосити нейтралітет, а після відмови – перейшли до відкритих бойових зіткнень, під час яких було поранено 7 бійців полку ім. К. Гордієнка. Врешті-решт, прийняли тверде рішення: «іти цілому полкові до Центральної Ради і стати в її розпорядження» [9, с. 101, 103].

Автор із надзвичайною точністю охарактеризував розвиток січневих подій 1918 р., зауваживши, що головною особливістю була майже повна неможливість виразно розмежувати бої, оскільки вони «вибухали несподівано там, де починали стріляти на українців інсургенти, які просмикались дуже легко по цілому Києві», бо Центральна Рада не володіла достатніми силами, «щоби надійно охоронити все місто...». Складність полягала і в тому, що чимало українізованих військових частин (український сердюцький імені гетьмана Сагайдачного полк, Сердюцька гарматна бригада, Шевченківський полк, який приїхав у Петроград із твердим наміром розігнати Центральну Раду) зайняли «нейтралітет» й не лише «залюбки» пропускали арсенальців, а й продавали їм їжу і набої, та штаб Сердюків, необстріляні кінні полки Вільної України і «піший полк ім. Грушевського з міської інтелігенції невиразного обличчя», які не оголошували «нейтралітету, але були ще пасивнішими. Маючи командирів із числа малоросіян і росіян, всі вони переважали числом обидві сторони, що вели боротьбі між собою [9, с. 104, 106].

В книзі у синтетичній формі описано участь полку ім. К. Гордієнка, полуботківців і вільних козаків у фактично безперервних кількадечних запеклих боях біля типографії «Корчак-Новицького» і Військового Секретаріату, на вулицях Прорізній, Великій Володимирській, Софійському Майдані й аж до Подолу, біля Державного банку і Арсеналу на Печерську, а також вздовж Дніпра. Становище було нестабільним, бої відбувалися з перемінним успіхом. Ситуація стала поліпшуватися лише на третій день, коли на допомогу прийшли куріні українських моряків і залізничників, а головне добре організований гайдамацький Кіш Слобідської України С. Петлюри, що роззброїв полк «нейтральних» сагайдачників. Завдяки цьому вдалося взяти в повне оточення Арсенал, але бої не вщухали цілодобово і після повного розгрому арсенальців [9, с. 115-118, 119, 121].

Важливою є оцінка В. Петрівим ченців Печерської Лаври і Видубицького монастиря, що були «як не явно ворожі, то у всякому разі дуже несприятелі» своїми намовляннями гайдамаків «не розкладати «Матушки Росії», а головне в їх нелегальній підтримці інсургентів, які зникали як камінь у воду на території монастиря». За його оцінкою, подібною була поведінка печерського населення, що складалося переважно з родин російських військових, службовців і тих, хто годувався при Лаврі та при богомольцях, «... з елементів найбільш царславних і найбільш «общеросійських», які «нетерпляче чекали на «русские войска» та негативно ставилися до наших змагань» [9, с. 130, 135].

Спомини наповнені цінним фактичним матеріалом про те, як під натиском багатотисячної більшовицької армії Муравйова за наказом Центральної Ради вцілілі після відчайдушного опору війська відступали групами з опанованого ними Печерська і загалом Києва в напрямку Житомир – Коростень. Із книги довідуємося, що на нараді командирів у с. Ігнатівці начальником усіх українських військ було обрано генерала російської служби Присовського, а полковника В. Петріва – курінним третього куріня із залишків полків ім. К. Гордієнка, Вільної України, ім. Грушевського й різних людей без частин. До Житомира на конях дійшли без боїв у три переходи в складі 8 старшин 70 козаків при 3-х скорострілах.

Побувавши в багатьох селах під час відступу, автор зафіксував на прикладі сіл Гнатівка, П'ятигірка і Шпитки враження про те, як у круговерті та хаосі військово-політичних подій селяни «самостійно творили нове життя», розв'язували земельне питання, налагоджували самоврядування в формі сільрад, сільських віче, охорони та організації контролю над управителями з боку сільських комітетів чи в формі розподілу панських маєтків і інших сел, або звичайних пограбувань і знищень панського майна за принципом «грабууй награвоване» [9, с. 145-146, 148, 152, 154].

Доволі детально в спогадах В. Петрів розкриває враження про суспільну атмосферу, стан дисципліни та взаємини в Дорошенківському полку і Республіканському полку Болбачана. Наголошує на повній дезорієнтованості російських військ, політичній пасивності мешканців прифронтових сіл, на їх

затурканості та колосальній байдужості до наслідків боротьби на російсько-німецькому фронті та відбудови української державності. Це стосувалося і безнадійно дезорієнтованих міщан Житомира, що боялися приходу німців, а ще більше – російських більшовиків й мріяли про російські установчі збори та одночасно боялися зникнення влади Центральної Ради, з якою «зв'язували сякий такий лад і спокій». Лише невелика частина українців-житомирян працювала «самовпевнено та з відданням» [9, с. 167, 171].

Істотний науковий інтерес викликає друга частина спогадів В. Петріва [10], в якій відображено бачення революційних і воєнних подій від часу підписання Брестського договору та отримання союзницької допомоги з боку німецької армії у визволенні України від більшовиків і до зайняття Полтави військами Центральної Ради. В ній йдеться про вкрай негативне ставлення колишніх російських офіцерів у Житомирі наприкінці лютого 1918 р. до пропозиції українського міністра Жуковського вступити до української армії та обвинувачення в образливій формі у його самозванстві та самозванстві України [10]. До прикладу, зауважено, що відповідно до наказу в Малині під команду В. Петріва, крім його полку, було представлено кінно-партизанський відділ полковника Полозова, який представляв собою «контрреволюційне зборище» з близько 200 кінних зі скорострілами, які розмовляли російсько-українською мовою, а то й просто на «общепонятном» [10].

Автор документально точно описує залишення поспіхом більшовицькими військами Боярки в напрямку станції Пост-Волинський з отриманням інформації, що до неї підходить український бронепотяг, а за ним велика сила – німецька армія. На Київ рухалися Республіканці і Дорошенківці, Слобожанці, Січові Стрільці та Богданівці, а також партизани Полозова, але на той момент німці вже зайняли Київ–1-й розвідували ситуацію в Києві–2. Під час перестрілки пізно ввечері бійці гордієнківського полку наштовхнулися на сформовану з дозволу росіян «грузино-вірменську» охорону міста, що складалася на 60 % із росіян, поляків, українців і то переважно зі студентів.

Привертає увагу опис В. Петрівим спостережень про марш-парад військ Центральної Ради на Софійській площі під гуркіт гармат з-над Дніпра, схожий до того, що відбувався в 1905 р. у Варшаві. По-перше, подія асоціювалася зі страшенною перевтомою минулих днів і колізією суперечливих, незрозумілих почувань від страшної плутанини національних і соціальних протиріч, які виявлялися з підходом німців й новою фазою боротьби. По-друге, зафіксовано враження від нестрункості піхоти, хаотичного переходу кінноти слобожанців, віддачі пошани «по-офіцерськи» партизанами Полозова тощо. По-третє, відзначено, що в цивільній юрбі вигукували привітання та влаштовували мітинги з промовцями, котрі намагалися зупинити військові відділи. По-четверте, підкреслено, що в ряди військ вривалися пані і панночки й дарували козакам квіти. По-п'яте, наголошено, що не всі радо сприймали організоване дійство: одні спостерігали за подією не стільки з прихильності, як із цікавості, другі в робітничому одязі – з похмурими обличчями і виразом протесту, треті з

кривими ворожими посмішками. По-шосте, устами однієї дами, яка протягнула В. Петріву червону троянду зі словами «заспокойте нас, скажіть, што ето не гібель Россії. Большевікі ето ужасно, но што делается теперъ ещо более ужасно... Кажіте, ведь Ви с німі только потому, што іначе невозможно спасти Россію от ужаса большевиков-українцев і їх творцоф немцеф?» засвідчено розгубленість киян розвитком подій [10].

Із критичних спостережень автора, подібними постають настрої серед різних категорій населення Києва. Рідня В. Петріва в бідах однаково звинувачувала і Муравйових, і Центральну Раду за вбивства їхніх чоловіків. Професори університету лаяли український рух і Центральну Раду, хоча останню хвалили, що привела німців, «які нарешті зроблять порядок». У колах дрібнобуржуазної зрусифікованої чи російської інтелігенції лаяли, ненавиділи уряд Центральної Ради за сепаратистську політику, що спричинила масові більшовицькі розстріли, а німців за те, що «видумали більшовизм, випустили Леніна, що видумали Україну та всі ці Центральні Ради, Секретаріати і таке інше». Деякі старшини готувались бити німців. З недовірою до влади Центральної Ради ставилися селяни за те, що зв'язана з німецьким пануванням. Повсюди переважало невдоволення. Автор особливо зазначив, що «російські інтелігентські круги різко до українців ворожі, хоч частина виправдує прихід німців, міщанство, жидівське, українське та російське – байдуже, навіть вдоволене. Селяни не проти Центральної Ради і за Україною, тільки бояться соціальних утисків і правих реформ з боку німців, ліві ж чинники Центральної Ради запевняють, що таких реформ не буде; робітництво мовчить, але українська частина його нам не ворожа» [10].

Тим часом у штаб надійшла інформація про отримання наказу розміститися в незруйнованих будинках «Гарматної юнацької школи» та сформувати полк на добровільній основі як головній засаді комплектування збройних сил зі всіх кінних організацій, які увійшли до Києва й визнали Центральну Раду. Так, полк наповнився «елементами з різними гаслами і почуваннями», що, на переконання автора, стало «підвалиною та першоджерелом початків «отаманії», яка буйно розцвіла пізніше в формі бунтарства, некарності, навіть самодурства [10].

Особлива увага в спогадах приділена опису надзвичайно виснажливих переходів і складних бойових дій на Лівобережжі, адже в полку ім. К. Гордієнка від початку квітня і до кінця травня 1918 р. не було боїв із ворогом під Гребінкою та Лубнами лише два рази по два – три дні. В. Петрів при цьому зазначив, що, на відміну від Києва, де більшість населення була налаштована вороже, або в кращому випадку нейтрально, в місцях боїв сільське населення і навіть робітники, які в Києві похмуро мовчали, там балакали, ділилися враженнями, розпитували, допомагали. Щоправда, казали, що «погано, що ми з німцями» й нарікали на більшовиків через безперервні ревізії. В Лубнах російські війська погрожували репресіями та погромами, бо громадяни «дуже необережно виявили радість з приводу їх відвороту» (повернення). У бою під

Лубнами полк ім. К. Гордієнка після 60-кілометрового переходу знову проявив себе доволі порядною кіннотою, виявивши доволі ініціативи, координованості та рішучості. Важливим було і те, що до полку записалося 123 добровольці з числа міської інтелігенції, залізничників і приміських селян, окремі з яких прибули зі своїми кіньми та зброєю.

Досить цінною у спогадах є інформація про ромоданівську операцію та інші бої, в яких гордієнківцям у кількості 260 шабель, 4-х «кольтів» і 2-х гірських гармат довелося виконувати завдання повноцінного кінного полку; про наступ на Хорол і небачений ніде раніше терор з боку більшовиків і росіян; про зміну настроїв і соціальну диференціацію в середовищі селян між Хоролом, Лубнами, Білоцерківкою, Решетилівкою та Абазівкою, а головне – про похід і бій під Полтавою у формі раптового нападу гайдамацького кінного полку, що на той час перетворився за рахунок поповнень у показну частину чисельністю в чотириста осіб із гарматами, скорострілами, возами, засобами зв'язку, двома легковими і трьома вантажними автомобілями системи «Пежо», здатну долати найскладніші перешкоди [10].

Вагомим джерельно-інформаційним потенціалом характеризується третя частина спогадів генерал-хорунжого В. Петріва, що охоплює опис періоду від Кримського походу до гетьманського перевороту [11]. Зокрема, доволі ґрунтовно представлено інформацію про наростаючі суперечності з німцями, пов'язані з потребою у забезпеченні сідлами і набоями для гармат, які були на контрольованих ними складах. Натомість взаємини з місцевим самоврядуванням і особливо керівництвом «кадетського корпусу» та місцевим населенням, в порівнянні з київським, були напрочуд доброзичливими та прихильними. Маючи час для перепочинку в Полтаві у Кадетському корпусі, в полку вперше з початку революції зайнялись виготовленням типового однострою, модернізувавши одяг реєстрових козаків XVII – XVIII ст. Зважаючи на те, що українська кіннота першою вела бій за станцію «Полтава Харківська» і першою заволоділа Полтавою. Поки німці не взяли під охорону склади майна, туди направили підводи за поповненням необхідного майна, сідел і набоїв для гармат. Завершили роботу над однотипними одностроями й одягнули весь полк вже під Карлівкою. До того ж, традиційною стала зачіска з козацьким оселедцем [11, с.4].

Як і в попередніх частинах, автор звернув увагу на настрої жителів Полтави, зауваживши, що громадське життя міста не було так знищене і порушене, як в інших міст, у тому числі Києва, Лубен і Хоролу. Цивільна влада не припиняла своєї діяльності. Було чути в Кадетському корпусі промови не лише українською мовою, а й про українську самостійність. Наставники, більшість із яких розмовляла російською мовою, не виявляли до українських військовиків «ніякої ворожнечі, навпаки деякі з них заявили, що тільки під час панування тут більшовиків навчилися розуміти різницю між психологією російського і українського вояка і як інтелігентні люди цінять вище останнього», бо тільки українці «були більш терпимими щодо місцевого

населення». Свідоме українське громадянство зустрічало українські війська «широ із бажанням допомогти», «змінювали похмурий вигляд обличчя на радісний та починали розмову про «спасеніє атечества» від «большевікоф» чи навіть від «соціалістоф». Що ж до робітничих верств, то їх відношення було різноманітне, «залежно від національних та соціальних моментів; деякі з них допомагали при обладнанні переправи, готовили одяг, тільки нарікали, що в українських військах ще доволі багато давньої «офіцерні»; інші лише позирали похмуро, а з їхніх випадкових уривчастих речень почувалося правдиву ненависть, і це були москалі. Зупинився автор спогадів і на нетерплячому відношенні місцевого населення до німців і підкресленому задоволенні вимог українців перед німцями. Важливо, що Полтава і навколишні села дали нове поповнення. До полку долучилася і частина військовополонених галичан, кубанські козаки та «червоні козаки» [11, с. 5, 6, 7, 9].

Дуже докладною є в книзі інформація про склад запорізького полку кінних гайдамаків ім. К. Гордієнка напередодні його відправки з визволеної Харківщини на Крим. На момент південного походу полк структурно складався із 4-х муштрових сотень по 130–140 шабель, 2-х відділів скорострілів разом до 160 воїнів, 4-х «кольтів», 2-х «максимів», технічно-зв'язкової сотні з охоронною сотнею штабу 140 шабель, 2-х телеграфічних, 1-ї кабельної і 2-х відривних двоколок, 2-х підривних возів; автовідділу, 2-х легкових автомобілів «Балтієць» і «Форд», 3-х вантажних, 3-х тонових «Пежо», 12-ти мотоциклів, автоцистерни і автомайстерні до 100 багнетів і 2-х «максимів»; кінно-гарматної батареї з 4-х кінно-гірських гармат, 2-х кулеметів «максим» з обслугою майже в 300 осіб. Крім того, кожен із муштрових відділів полку мав кухні, 2 господарських вози по 4 коні та 2 муційні двоколки з 4-кінною упряжкою тощо. Для повного уявлення про склад полку автор розповідає про «господарчу частину» з 20 господарських возів по 2 коні та 25 залізничних возів повних майна, а також власну збройну силу із 10 вершників і 100 піхотинців з 2-ма «максимами» та 60 немустровими військовиками. Загальна кількість особового складу полку сягала понад 1700 осіб, розміщеного в 3 ешелонах, що перетворених у бойові одиниці [11, с. 58-59, 60].

В четвертій, завершальній частині «Споминів з часів Української революції (1917–1921)» [12] йдеться як про розвиток подій у Києві та Україні загалом, так і про враження отамана Запорожців О. Натіїва та членів його штабу після поїздки до Києва на зустріч з ясновельможним паном гетьманом П. Скоропадським біля колишнього будинку генерал-губернатора, де розміщувалася гетьманська ставка. Не гарантуючи цілковитої правдивості і достовірності інформації, генерал-хорунжий повідомляє про труднощі, які довелося долати п'ятьом представникам штабу О. Натіїва і трьом козакам під час поїздки в штабному вагоні-салоні у Київ через Бобринську і Фастів за наказом начальника Генерального штабу полковника О. Слівінського [12].

Із тексту спогадів постає реалістична атмосфера самої зустрічі отамана О. Натіїва і гетьмана П. Скоропадського, участь у ній командира

Олександрівської групи П. Болбачана, до якої входив Гордієнківський полк, та їхню домовленість про інспекційний огляд військ і задоволення генерала Приходька від огляду та проходження строем із українськими піснями Гордієнківського полку в Канкринівці, що у Великому Лузі. Підкреслюється про нарікання в середовищі гайдамаків, що гетьман не підтвердив виданих іменем народу універсалів про вольності та права посполитих і селян, які розцінювалися ними виявом відновлення в Україні стародавніх українських волелюбних звичаїв і традицій [12].

Згадує В. Петрів і випадок розстрілу кількох вояків, рекрутованих із Галичини австрійських полків, де почалися заворушення. Автор розцінив розправу як втрату можливої підтримки з боку галицьких полків у розбудові держави. Ситуацію ускладнила німецька карна експедиція проти селян, подібної до якої «ніколи не було за царської влади». Врешті-решт, таке ставлення мало своїм наслідком відмову однієї сотні полку виконати наказ вантажитись у вагони. Лише поглиблена роз'яснювальна робота про те, що українці в своїй історії «мусіли часом визнавати султанську та королівську владу, щоб зберегти свій устрій, порядок і зброю, щоб використати її на майбутнє», дала результати: «хлопці таки вирішили держатись далі збройного гурту» й почали вантажитись [11, с. 11].

Особливу джерелознавчу цінність представляють праці В. Петріва «Військово-історичні праці. Спомини з часів Української революції (1917–1931)» (перше видання 2002) [4] і «Військово-історичні праці. Листи» (друге видання 2004) [3]. Зокрема, перше із зазначених видань, яке можна цілком об'єктивно кваліфікувати як науково-документальне, складається з шести частин: перша представляє цикл навчально-методичних праць, пов'язаних із програмами, планами та організацією курсів з історії України та українського війська, праць військового змісту, бажаних для опрацювання в народописному відділі Українського інституту громадознавства у Празі, а також лекцій і заняття з теорії оборони нації Українського інституту громадознавства в інституті; проекти планів військових студій, тези доповіді генерал-хорунжого з питань взаємозалежності суспільних здвигів і бойових стратегічних й тактичних операцій у війнах під проводом гетьмана Б. Хмельницького, викладання теорії оборони нації, питань про сучасний стан армії та взаємовпливи суспільства і армії; підбором документів військово-історичного характеру і експонатів в Українському національному музеї-архіві при Українському інституті громадознавства; програми воєнного періодичного органу УВНТ.

У другій частині книги представлено 14 військово-історичних праць В. Петріва про стратегічно-політичне значення України, стратегічне та геополітичне значення українських земель, лекції з військової справи, в тому числі з питань підготовки до війни, оборони держави, соціально-історичний нариси про суспільство і військо, стратегічні операції Б. Хмельницького під час війни 1648–1649 рр., наукові праці про воєнне теренознавство, розвідку, московсько-українську війну 1708–1711 рр., про принцип творення збройної

сили на основі недавнього минулого, про розвій німецької воєнної справи, про фронт і запілля, про творення авторитету в час революції на сході Європи, а також текст розробленого автором положення про дефензиву в армії УНР. Це, безперечно, свідчить про зацікавленість В. Петріва в обґрунтованості потреби та значення збройних сил Української держави як обов'язкового чинника її повноцінного функціонування. Ключовою тезою, що пронизує ці праці, стало положення про те, що українці, як волелюбний народ, завжди боронили і будуть вічно боронити своє життя, свою власність, свою свободу.

Більшість вміщених у книзі навчально-методичних і наукових праць була виявлена в фондах 3793, 3865, 3947 і 4018 Центрального державного архіву вищих органів влади України та фондів 269 Центрального державного архіву громадських організацій України, а також у Родинному Архіві В. Петріва в Сомервілі (США). В свою чергу, менша частина розвідок є передруком, переважно з видання «Нація в поході» за 1940–1941 р.

Іншими складовими видання стали чотири частини охарактеризованих вище спогадів генерал-хорунжого, що побачили світ накладом Львівського видавничого кооперативу «Червона калина» у 1927–1931 рр.

До другого видання «Військово-історичних праць. Листи» В. Петріва [3] увійшли «Програми та плани курсів з історії України та українського війська», цикл військово-історичних праць (93) про розвиток військової справи українського та інших народів світу, написаних у 1920–1948 рр. Третина з них виявлена в Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських організацій України, Центральному архіві військовому у Варшаві (Республіка Польща), Архіві ОУН в Києві, а також в Родинному архіві В. Петріва у Сомервілі (США). Інші 62 статті представляють собою передрук із «Краківських вістей» за 1941–1945 рр. Більше чверті обсягу книги складають понад 130 листів 1920–1948 рр., виявлені упорядником професором В. Сергійчуком у фондах 3563, 3865, 3930, 3947, 4018 Центрального державного архіву вищих органів влади України, фондів 269 Центрального державного архіву громадських організацій України, фондів 380 Центрального архіву військового у Варшаві (Республіка Польща), фондів В. Петріва Архіву УВАН в Нью-Йорку (США), Родинному архіві В. Петріва у Сомервілі (США) та Родинному архіві Т. Олесіюка в Лос-Анжелесі (США). Також частина статей раніше була опублікована в «Краківських вістях» з квітня 1941 – до початку 1945 рр. Окремим виданням у формі брошури ще в 1924 р. побачив світ соціально-історичний нарис «Суспільство і військо» [13].

Серед тематично багатоманітних наукових праць чільне місце посіли такі з них, як: головні тези викладу з теорії оборони нації, програма лекцій на тему «Політична підготовка до і під час війни, головні засади для утворення соціально доцільної збройної сили на Україні, нотатки про розвиток Української збройної сили, штабова служба, старшинський склад Української демократичної армії, оцінка тогочасних військових дій та власне бачення розвитку тактики і стратегії, значення збройної сили, рухома оборона, наступ і оборона, справа

утворення курсів штабної старшини в таборі Калиш, практична бойова діяльність генштабу генерал-полковника М. Юнакова та ін.

В одному з листів від 10 березня 1947 р. В. Петрів особливо наголосив про свій психологічний стан

В одному з листів від 10 березня 1947 р. В. Петрів особливо наголосив про свій психологічний стан, зазначивши що «старий Гайдамака ще тримається та не зігнувся ані на Карпатській Україні, ані у Німецькому лихолітті, вірний тим, що несли ми колись спільно» [3, с. 582]. В іншому листі до українських вояків від 14 жовтня 1947 р. генерал-хорунжий підкреслив, що «у день покрови, свята запорізького», вітає всіх, що зібралися на чужій землі, у Ділленген, «Хай Ваш прапор, що маєте Ви у цей день посвятити, буде ціло – українським без розділу партій і орієнтацій таким, яким були наші бойові прапори у днях Великого Зриву, що воскресив Україну й зробив її міжнародним чинником» [3, с. 587]. Звертаючись до делегатів з'їзду Союзу Українських Ветеранів у Етлінгені в травні 1948 р., він висловив тверду віру, що ті будуть «стояти на засадах позапартійності союзу, толерації для поглядів поодиноких своїх членів, товариськості до інших військовиків українських», що їх «майбутній провід знайде зі всіма українськими військовиками, що стоять на принципах повної української державності...» [3, с. 595].

Отже, проведений огляд засвідчує, що спогади і наукові праці В. Петріва, який глибоко і безповоротно усвідомив свою спорідненість та органічну єдність з українським народом, є унікальним джерелом для вивчення й осмислення на сучасній методологічній основі; джерелом наукової реконструкції подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., інших періодів й аспектів вітчизняної воєнної та суспільно-політичної історії. Ознайомлення зі спогадами переконливо свідчить про глибокий патріотизм і безумовну відданість автора українській справі, його ґрунтовну загальну та воєнну підготовку, безцінний військово-політичний досвід, а також сповідання ним загальнолюдських і національних цінностей українського народу й масштабність поглядів на події, безпосереднім учасником і сучасником яких він був.

Зі спогадів В. Петріва, що відзначаються часово-логічною послідовністю та певною цілісністю і носять переважно археографічний характер, постає цілком реалістична, непроста дійсність в Україні впродовж всього періоду Української революції 1917–1921 рр. Однак, коли автор не був впевнений у датах, він звертав на це увагу, зазначаючи відповідні причини. Зокрема, при висвітленні подій, пов'язаних із наступом на схід і боями під Гребінкою, Лубнами і на околицях Ромодану в березні 1918 р., звертаючись до читачів, просив ставитись до вказаних ним дат як «до не дуже то точних, даруючи помилки, що відбігають на день, два дні, а може й більше, бо записки з цього часу відібрала мені гетьманська влада та й досі не повернула. Згадана влада забрала до архівів усі полкові документи, а потім цей «архів» та інші йому подібні у кращому разі пішли як не на цигарки, то просто були знищені».

Тому довелося встановлювати дати громадою живих гордієнківців у 1921 р. в Каліші при написанні спогадів. Але слід взяти до уваги обставини фіксації у пам'яті багатьох дат, оскільки «не було тоді днів і ночей, не було діб, а було безперервне, то вічне тремтіння в неопалених возах, то марші цілими добами в день і в ночі..., які важко було відрізнити від такої ж калейдоскопічно-химерної дійсності» [10].

Авторству В. Петріва належать численні розвідки, тематичний спектр яких визначився передусім його професією та безпосередньою участю в бойових операціях у складі Армії Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії і його особистою зацікавленістю в розбудові національних Збройних сил як безумовного чинника державної незалежності України. Головною царинною його наукових студій були військово-суспільні, військово-історичні, політичні та географічні розвідки, навіть його оповідання та казки впливали з переживань, пов'язаних із військом. Військово-суспільно-політичні студії В. Петріва стали підвалиною курсу «Теорія оборони нації», прочитаного ним у Подєбрадах, Празі і Пшибрамі на соціологічних семінарах, а також курсу «Історія Українського війська», який він викладав у Вищому Педагогічному інституті імені Драгоманова у Празі. Низку статей із цих питань генерал-хорунжий надрукував у «Студентському віснику», «Новій Україні», «Суспільстві», «Українському життю» та «Сурмачі».

Для спогадів В. Петріва, основоположними яких є українська національна ідея та демократія, характерні численні аналогії і порівняння, в тому числі у контексті розвитку різноманітних політичних і воєнних подій на європейському континенті. Тому їх вивчення та введення у науковий розгляд буде сприяти вписуванню вітчизняної історії революційної доби 1917–1921 рр. у європейський і світовий контекст. Загалом, спогади і наукова спадщина українського військового і політичного діяча, генерал-хорунжого Армії УНР, військового міністра в уряді УНР та уряді Я. Стецька відродженої Української держави у червні 1941 р., історика, письменника, військового педагога В. Петріва слугують істотним джерелом з вивчення та відтворення складної, суперечливої і в багатьох випадках драматичної боротьби українського народу за державну незалежність України.

Феномен особистості В. Петріва, його вплив на перебіг багатьох військово-політичних подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., особливо спогадів та усієї історичної спадщини ще належить осмислити й осягнути. До цього спонукає саме життя, передусім тривала повномасштабна російсько-українська війна, яка поставили на порядок денний потребу врахування історичних уроків столітньої давнини. Сподіваємося, що вітчизняні історики, які досліджують період українських визвольних змагань, серйозно займуться вивченням й осмисленням спогадів і всього справді унікального наукового доробку генерал-хорунжого В. Петріва у синтезі з іншими джерелами та сповна використають їх для заповнення прогалів в історії України перших десятиліть ХХ ст.

Список літератури

1. Войцехівська, І. Всеволод Петрів: незнана спадщина (за матеріалами родинного архіву Святослава Петріва в США) // *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 5. Київ, 1999. С. 195–197.
2. Маєвич, Ю. Військово-історичні праці генералів М. Юнаківа та В. Петріва // URL: https://vivmedievalclub.wordpress.com/2022/05/18/vijsjkovo_istorychni_pratsi_heneraliv_yunakiva_ta_petriva/
3. Петрів, В. Військово-історичні праці. Листи / [редкол. В. Сергійчук (голова) та ін.; В. Сергійчук (упоряд., вст. ст.)]. Київ: Українська видавнича спілка, 2004. 628 с.
4. Петрів, В. Військово-історичні праці. Спомини з часів Української революції (1917–1931) / [упоряд. В. Сергійчук]. Київ: Поліграфкнига, 2002. 639 с.
5. Петрів, В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // *Вітчизна*. Київ, 1993. № 5–6.
6. Петрів, В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // *Вітчизна*. Київ, 1993. № 7–8.
7. Петрів, В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // *Вітчизна*. Київ, 1994. № 1–2; № 5–6; № 9–10.
8. Петрів, В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // *Вітчизна*. Київ, 1994. № 5–6; 1995. № 3–4; № 5–6.
9. 1995. № 3–4; № 5–6. 9. Петрів, В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Ч. I: До Берестейського миру. Львів: Червона калина, 1927. 180 с.
10. Петрів, В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Ч. II: Від Берестейського мира до зайняття Полтави. Львів: Червона калина, 1928. 184 с.
11. Петрів, В. М. Спомини з часів української революції, (1917–1921): у 4 ч. Ч. III: Від Кримського походу до гетьманського перевороту. Львів: Червона калина, 1930. 164 с. // URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Petriv_Vsevolod/Spomyny_z_chasiv_ukrainskoi_revoliutsii_1917-1921_Chastyina_3_Vid_krymskoho_pokhodu_do_hetmanskoho_pe/
12. Петрів, В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Ч. IV. Гетьманщина і повстання Директорії. Львів: Червона калина, 1931. 117 с.
13. Петрів, В. Суспільство і військо: Соціально-історичний нарис. Прага – Берлін, 1924. 48 с.
14. Пиріг, Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей*. Вип. 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 31–58.
15. Сергійчук, В. Багнетом і пером у боротьбі за українську державу // *Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини* / [упоряд. В. Сергійчук; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства, ЦДАВОВ

та управління України, ЦДАГОУ, УВАН у США]. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 3–14.

16. Сергійчук, В. Своєї честі не віддам нікому // *Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини* / [упоряд. Сергійчук В.; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства, ЦДАВОВ та управління України, ЦДАГОУ, УВАН у США]. Київ : Поліграфкнига, 2002. С 3–17.

References

1. Voitsekhivska, I. Vsevolod Petriv: neznana spadshchyna (za materialamy rodynnoho arkhivu Sviatoslava Petriva v SShA) // *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Т. 5. Kyiv, 1999. S. 195–197.
2. Maievych, Yu. Viiskovo-istorychni pratsi heneraliv M. Yunakiva ta V. Petriva // URL: https://livmedievalclub.wordpress.com/2022/05/18/vijsjkovo_istorychni_pratsi_heneraliv_yunakiva_ta_petriva/
3. Petriv, V. Viiskovo-istorychni pratsi. Lysty / [redkol. V. Serhiichuk (holova) ta in.; V. Serhiichuk (uporiad., vst. st.)]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka, 2004. 628 s.
4. Petriv, V. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny z chasiv Ukrainskoi revoliutsii (1917–1931) / [uporiad. V. Serhiichuk]. Kyiv : Polihrafknyha, 2002. 639 s.
5. Petriv, V. Netorovanyim shliakhom: Spomyny z istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. // *Vitchezna*. Kyiv, 1993. № 5–6.
6. Petriv, V. Netorovanyim shliakhom: Spomyny z istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. // *Vitchezna*. Kyiv, 1993. № 7–8.
7. Petriv, V. Netorovanyim shliakhom: Spomyny z istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. // *Vitchezna*. Kyiv, 1994. № 1–2; № 5–6; № 9–10.
8. Petriv, V. Netorovanyim shliakhom: Spomyny z istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. // *Vitchezna*. Kyiv, 1994. № 5–6; 1995. № 3–4; № 5–6.
9. 1995. № 3–4; № 5–6. 9. Petriv, V. Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921). Ch. 1–4. Ch. I: Do Beresteiskoho myru. Lviv : Chervona kalyna, 1927. 180 s.
10. Petriv, V. Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921). Ch. 1–4. Ch. II: Vid Beresteiskoho myra do zainiattia Poltav. Lviv : Chervona kalyna, 1928. 184 s.
11. Petriv, V. M. Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii, (1917–1921) : u 4 ch. Ch. III : Vid Krymskoho pokhodu do hetmanskoho perevorotu. Lviv : Chervona kalyna, 1930. 164 s. // URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Petriv_Vsevolod/Spomyny_z_chasiv_ukrainskoi_revoliutsii_1917-1921_Chastyina_3_Vid_krymskoho_pokhodu_do_hetmanskoho_pe/
12. Petriv, V. Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921). Ch. 1–4. Ch. IV. Hetmanshchyna i povstannia Dyrektorii. Lviv : Chervona kalyna, 1931. 117 s.
13. Petriv, V. Suspilstvo i viisko: Sotsialno-istorychnyi narys. Praha – Berlin, 1924. 48 s.

14. Pyrih, R. Ya. Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv // *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei. Vyp. 4.* Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. S. 31–58.
15. Serhiichuk, V. Bahnetom i perom u borotbi za ukrainsku derzhavu // *Petriv V. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny / [uporiad. V. Serhiichuk; Kyivskyi nats. un-t im. T. Shevchenka. Tsentr ukrainoznavstva, TsDAVOV ta upravlinnia Ukrainy, TsDAHOU, UVAN u SShA].* Kyiv : Polihrafknyha, 2002. S. 3–14.
16. Serhiichuk, V. Svoiei chesti ne viddam nikomu // *Petriv V. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny / [uporiad. Serhiichuk V.; Kyivskyi nats. un-t im. T. Shevchenka. Tsentr ukrainoznavstva, TsDAVOV ta upravlinnia Ukrainy, TsDAHOU, UVAN u SShA].* Kyiv : Polihrafknyha, 2002. S. 3–17.